

Gamle bevarte herbarier, og Østfolds eldste herbariebelegg

J. INGAR I. BÅTVIK

Båtvik, J.I.I. 2000. Gamle bevarte herbarier, og Østfolds eldste herbariebelegg. *Natur i Østfold 19(1)*: 17-27.

De eldste herbarier som fortsatt finnes ser ut til å være fra Italia fra midt på 1500-tallet. Fra Norge finnes også beretninger om like gamle herbarier, men disse er ikke ivaretatt. De eldste norske ivaretatte kollekter er trolig fra midten eller mot slutten av 1600-tallet. Fra Østfold er det, så langt det har vært mulig å finne ut, Gunnerus' innsamling av malurt fra Halden 23. august 1771 som er fylkets eldste bevarte herbarieeksemplar. Dette oppbevares ved Vitenskapsmuseet i Trondheim.

J. Ingar I. Båtvik, Tomb, 1640 Råde. e-post: ingar.batvik@hiof.no

For folk som har sans for ekstremer, det største, det minste osv., og som i tillegg er biologer, er det naturlig å spørre etter de eldste innsamlinger som fortsatt eksisterer. Nå er ikke svaret så enkelt å fremskaffe som man skulle tro. Ingen av våre museer har lett-tilgjengelige oversikter over hva som ligger der. Deler av museumssamlingene har unntak da de til og med kan være lagt ut på internett (for eksempel sopp og lav), mens andre er godt bortgjemte og vanskelig å fremskaffe. Mitt inntrykk er at de zoologiske samlingene bare unntaksvis er dataregistrert. I de botaniske museene har enkelte i de senere år dataregistrert mange tusen belegg, mens andre snaut er kommet i gang med slik registrering. På karplantesiden er det imidlertid det nye tilfanget som gjerne dataregistreres, mens det gamle blir liggende i påvente av bevilgninger og kapasitet. I tillegg til eskevis med karplanter innordnet i systematisk rekkefølge, kan museene oppbevare spesialsamlinger av typemateriale (eksikater), jfr. Eckblad & Sunding (1987), eller andre herbarier innlimt i egne bøker slik at de vanskelig kan innsorteres i det øvrige løsarssystem. Slike kan ligge innlåst i særskilte skap eller rom og tilsynelatende bli liggende urørt i mange tiår.

Verdens eldste herbarier

I litteraturen kan vi finne en del om gamle innsamlinger og en tilhørende, relativt omfattende korrespondanse, jfr. Dahl (1895) og Eckblad (1983, 1986, 1988). I de aller fleste tilfeller er imidlertid ikke materialet ivaretatt fram til våre dager selv om det engang ble lagret for en tid. Mange innsamlinger hadde som funksjon å skaffe råmaterialer til naturmedisin som var de rådende, tilgjengelige legemidlene. Mange *Rubus chamaemorus* var for eksempel en art som ble samlet både i Norge og utenlands og distribuert til leger både i England og Tyskland som middel mot skjørbuk på 1500-tallet og trolig også tidligere (Eckblad 1988).

Å presse planter gjorde det mulig å utveksle forskningsresultater forskere imellom samt at de tok relativt liten plass. De kunne i tillegg sendes med post uten at de så lett gikk i stykker. Ifølge Agnes Arber (1938) var den første som samlet et herbarium den italienske professor Luca Ghini i Bologna (ca 1490-1556). Han sendte tørkede planter festet på papir til en samtidig italiensk botaniker Mattioli i 1551. Arber mener imidlertid at Ghini må ha samlet seg et herbarium før den tid, da det eldste herbarium som fortsatt ek-

sisterer tilhørte hans elev Gherardo Cibo som man vet begynte å samle planter allerede i 1532 (Eckblad 1983). Ifølge Eckblad (1983) var det den tyske forsker Ernst H. F. Meyer (1857) som fant fram til at det måtte være Luca Ghini som oppfant herbarieteknikken. Morton (1981) opplyser at botaniske hager ble anlagt flere steder, Luca Ghini fikk sin i Bologna i 1567. Gjenoppgagelsen av oldtidens klassiske botaniske verker satte fart i interessen, og mange gamle verk ble oversatt fra latin. Theofrastos (372-287 f.Kr.) forelå for eksempel i oversettelse i 1483 (Eckblad 1983). Theofrastos regnes, sammen med Aristoteles (384-322 f.Kr.), som grunnlegger av botanikken som vitenskap.

Norges eldste herbarium

Det er sannsynlig herbarieteknikken oppsto flere steder omtrent samtidig. I Norge kjenner vi til en aktiv plantesamler som levde samtidig med Luca Ghini. Den norske biskop Gjeble Pederssøn (ca 1490-1557) var nemlig en ivrig botaniker som viste likhetstrekk med mange botanikkinteresserte den dag i dag. Hør bare hva hans elev, presten Absalon Pederssøn, skriver i sin "Oration om Mester Gjeble" som foreligger i en håndskrift publisert av professor Ragnvald Iversen (1963): "Ja hand haffde saadan Behagelighed til Wrter, saa at, saa tit hand enten drog i Visitatz eller vaar hiemme, da tog hand altid Herbarium med sig, oc naar hand fant nogle Wrter, (thi hand vaar vindskibelig til at opsøge dennem, oc vilde vide hvor mange slags Wrter her kunde findis i Norrig at voxe, saavel som i de andre Lande oc Riger) da lagde hand dennem i Wrtebogen hos hver Wrtis Figur" (jfr. Eckblad 1983). Denne Gjeble ble for øvrig landets første protestantiske biskop i 1537 da han gikk over fra katolisismen like etter reformasjonen som ble innført i Danmark-Norge med kongebud året før. Han var prest i Bergen fra 1518 og senere biskop samme sted fra 1536 til sin død. Eckblad (1983) mener at hans herbarium ble anlagt i tiden fra 1537-1557 (hans dødsår). Det er således god grunn til å mene at nordmannen Gjeble Pederssøn hadde et like gammelt herbarium som han som regnes som opp-

finneren av herbariekunsten, Luca Ghini.

Vi skal merke oss at i gamle skrifter regnes begrepet herbarium som en urtebok og ikke bare en plantesamling. En urtebok var en bok med tegninger og beskrivelser samt en opplimt, tørket plante for å vise hvilken type det var snakk om. Etter at boktrykkerkunsten ble oppfunnet mot slutten av 1400-tallet fantes det ganske snart mange slike urtebøker. De er imidlertid gått tapt så godt som alle sammen, i alle fall de eldste.

Landets eldste bevarte kollekt

Sopp-professoren Finn-Egil Eckblad har interessert seg for gamle herbarier og historien omkring disse (Eckblad 1983, 1986). Han har blant annet funnet ut at et av de eldste kollektene fra Norge som fortsatt eksisterer, er rød møkkmose *Splachnum rubrum* (senere oppdelt i flere arter) som befinner seg i museet i Oxford (Eckblad 1993). Kollektet ble samlet av Richard Wheeler i "Ports-ground" nær "Long-sound", men er, som vanlig for gamle kollektene, udatert. Wheeler sendte materiale til en apoteker i London, James Petiver, som utga folioverket *Musei Petiveriani* i flere bind. Dette verket inneholdt beskrivelser av tilsendte naturalier fra ulike steder av verden. Første bind ble trykt i 1695, og det inneholder blant annet Wheelers røde møkkmose fra Porsgrunn. Innsamlingen må ha vært gjort senest i 1694, og belegget representerer således det eldste kjente mosekollekt fra Norge.

Nå finnes det trolig enda eldre karplante-kollektene bevart fra Norge. Eckblad kan fortelle at det finnes minst tre kollektene bevart etter den tyske lege og botaniker, Otto Sperling (1602-1681) (meddelt 17.03.2000). Han praktiserte i Bergen i tiden 1628-1631. Både i Bergen og på sine reiser samlet han planter. På tur til København reiste han av og til landeveien og besøkte da Elingård i Onsøy hvor rikskansler Jens Bjelke (1580-1659) holdt til på den tiden. Sperling kan derfor ha samlet planter fra Østfold, men ifølge Eckblad synes det ikke som om noe av det gjenværende materialet er samlet fra vårt fylke (Eckblad i manus). I 1634 reiste Sperling fra

Norge til Danmark og ble en av kong Christian IV leger samtidig som han ble utnevnt til Kongelig Botanicus og Forstander av kongens have.

Hvor skal man lete?

På jakt etter det eldste herbarieeksemplar fra Norge eller Østfold er det naturlig å lete etter gamle botanikere og deres innsamlinger. Leter vi i landets botaniske museer med hensyn på hva vi kan finne for Østfold, vil vi finne flere tusen belegg fra 1800-tallet samlet fra fylket. En rask gjennomgang av kollektorer i mine tidligere data-innsamlinger om botanikken i Østfold, viser at minst 35 forskjellige personer har bidratt til å øke kunnskapen om karplantenes utbredelse i fylket i forrige århundre, altså det 19. århundre som går fra 1801-1900. (I år er vi inne i det siste året i det 20 århundre, nemlig år 2000. Milleniumsskiftet skjer således ikke før neste år på tross av hva mange vil ha det til).

Nå må jeg skyndte meg å si at jeg ikke har full oversikt over innsamlinger av karplanter gjort i Østfold da jeg i min tidligere registreringsinnsats i botaniske museer har konsentrert meg om de uvanlige artene. Det kan derfor godt være det finnes påstander og antagelser i denne framstillingen som ved nærmere undersøkelser vil bli justert.

Innsamlerne var alt fra profesjonelle botanikere, som Mathias Numsen Blytt, som ga ut første bind av Norges Flora i 1861 (Blytt 1861), og som se-

ner ble fullført av hans sønn Axel Blytt (Blytt & Blytt 1874, 1876), til leger eller prester med sans for skaperverket eller mer eller mindre tilfeldige personer med interesse for naturaliesamlinger eller forskning. Axel Blytt (1843-1898) synes ikke å ha samlet noe i Østfold før 1870 på tross av at

Fig. 1. Dette er det eldste herbarieeksemplar vi i dag kjenner fra Østfold. Malurt samlet av biskop Johan Ernst Gunnerus i Halden 23. august 1771. Foto: J. Ingar. I. Båtvik

han skrev sin første flora, lokalflora for Kragerø, i 1857 bare 14 år gammel etter en reise sammen med faren (Skarpaas 1999).

Trondheimskollektorer i Oslo

Av de mest kjente samlerne av karplanter i fylket fra forrige århundre er Elling Ryan (1849-1905). Han har flere tusen innsamlinger fra Halden, Onsøy, Fredrikstad og Hvaler fra 1870-årene og fram til sin død i 1905. Ryans hovedherbarium ligger i Trondheim, og bare unntaksvis er hans mange kollektorer dataregistrert så langt. Flere medlemmer av Østfold Botaniske Forening har ivret etter å få oversikt over dette materialet da det for mange arters vedkommende representerer førsteinnsamlingen av arten i fylket. Vi har fått i stand en avtale med Vitenskapsmuseet i Trondheim som sender Østfoldkollektorer til Oslo for dataregistrering. Det tidkrevende arbeidet foregår på Botanisk museum, Oslo og utføres på fritiden. Arbeidet gir oss i alle fall en endelig oversikt over hva som skjuler seg av gammelt materiale samlet innenfor fylkesgrensene. Dette til glede for våre oversikter over karplantenes utbredelse i fylket og til nytte for herbariet i Trondheim. Ryan samlet også moser, en samling som er både omfangsrik og verdifull da mange av hans funn er vanskelige å finne igjen i felt i dagens Østfold.

Innsamlinger før 1870

Det var mange som samlet planter samtidig med Ryan, altså fra 1870-årene og fram til omkring århundreskiftet. Før 1870 blir innsamlingene langt mer sparsomme. På 1860-tallet og framover samlet professor i zoologi, Robert Collett (1842-1913), enkelte planter fra fylket. Han var sønn av sin i mange sammenhenger mer berømte mor, Camilla Collett. Robert Collett var nærmest altetende når det gjaldt naturfagene. Hans interesser spente vidt fra zoologi i alle former, fra invertebrater til store og små virveldyr, men også geologi og botanikk (Nordgaard 1926). Hans kanskje mest spennende plantefunn fra fylket er vårvikke *Vicia lathyroides* fra Festningsholmen ved Akerøya i 1865 og høstmari-nøkkel *Botrychium*

multifidum fra Eløya i Rygge i 1884 som begge representerer førstefunn i fylket. Vårvikke finnes fortsatt på Festningsholmen, mens høstmari-nøkkel er aldri senere funnet på Eløya (Båtvik 1992). Collett har en interessant og mye referert framstilling av naturen på Hvaler fra 1860-tallet (Collett 1868) og som hører til de eldste presise angivelser vi har av naturfaglige forhold i fylket av noe omfang.

1850-årene

På 1850-tallet finnes det svært lite samlet fra Østfold. Overgartner ved Botanisk Museum i Oslo, Niels Green Moe (1812-1892), har samlet noe fra denne perioden fra fylket, men lite er daterert. For eksempel skal han ha samlet åkergrisorø *Hypochoeris glabra* fra Halden trolig i 1850-årene (Lye 1990). I tillegg samlet han stivt havfrugras *Najas marina* i Arekilen i 1856, men denne er samlet herfra tidligere (Båtvik 1992). I sopphebariet i Oslo ligger et mystisk kollekt av misteltein *Viscum album* med påskrift "Fredrikstad 1842, N. G. Moe". Denne angivelsen kan synes tvilsom da misteltein ikke er kjent fra Fredrikstad by verken før eller siden (men fra Onsøy). I tillegg er den eldre enn de øvrige av hans innsamlinger fra Østfold. Det er for øvrig rustsoppen på den som gjør at den ligger i sopphebariet. Ellers sendte Moe mye av sitt materiale til Botanisk Museum i Bergen hvor det er relativt vanskelig tilgjengelig for Østfoldbotanikere.

1840-årene

På 1840-tallet finnes en rekke innsamlinger gjort av lege, meteorolog og botaniker Hans Christian Printz (1817-1910). Han var født i Halden, men vi kjenner ikke kollektorer fra ham i fylket før hans omfattende innsamlinger i 1842 og i 1844. Disse kom i stand som et resultat av et stipend Printz mottok for nettopp å gjøre botaniske innsamlinger på Østlandet (Nordhagen 1952). Av hans mest interessante funn bør nevnes eseltistel *Onopordum acanthium* fra "Kirkøe ved Bøbakke i en sandbugt". Dette funnet regnes som forløperen til forekomsten av eseltistel ved Hvaler prestegård som ble fredet allerede i 1914 og repre-

senterer således Norges første fredning av en art (Båtvik 1992). Fredningen er imidlertid ingen generell artsfredning da eseltistel bare ble fredet på Hvaler prestegård. Av andre interessante funn gjort av Printz bør nevnes storrap *Poa remota* fra Rakkestad, Spydeberg og Trøgstad, storkonvall *Polygonatum multiflorum* fra Trøgstad og Onsøy, marehalm *Ammophila arenaria* fra Hvaler, stavklokke *Campanula cervicaria* fra Spydeberg, klokkesøte *Gentiana pneumonanthe* fra Aremark, bakkesøte *Gentianella campestris* fra Rakkestad, kystgrisor *Hypochoeris radicata* fra Halden, stjernetistel *Carlina vulgaris* fra Akerøya, knollsoleie *Ranunculus bulbosus* fra Fredriksten i Halden og ramsløk *Allium ursinum* fra Onsøy – alle førstefunn i fylket (Båtvik 1992). Printz var også den første som påviste finnmarks-pors *Ledum palustre* i fylket (Hardeng 1997).

1830-årene

På 1830-tallet finnes få innsamlinger fra fylket. Stifteren av Selskabet Havedyrkningens Venner, senere Det Norske Hageselskap, Frederik Christian Schübel (1815-1892), fant flere sjeldne arter i fylket. Han var født i Fredrikstad der faren var kjøpmann. Han utdannet seg til og lege og var blant annet Henrik Wergelands privatlege i mange år. Han ofret seg snart for botanikken hvor han ble utnevnt til professor i botanikk i 1866 (Nordhagen 1958). En av hans store oppdagelser i Østfold var stivt havfruegras *Najas marina* som han oppdaget som tjuetreåring i Arekilen på Kirkøy i 1838. Samme år oppdaget han også smalsøte *Gentianella uliginosa* fra Fredrikstad uten nærmere stedsangivelse. Smalsøte er den eneste karplanten i Østfold, ved siden av trådbregne *Pilularia globulifera*, som er internasjonalt rødlistet som "sjelden" (rare) (DN 1992). Senere oppdaget han hjortetrøst *Eupatorium cannabinum* i Guttormsvauven på Vesterøy i 1840 som den første i fylket. Både stivt havfruegras og hjortetrøst finnes fortsatt på de samme lokaliteter, mens Schübelers funn av smalsøte er umulig å inventere på grunn av upresis stedsangivelse (Båtvik 1992). Schübel har for øvrig satt spor etter seg i Fredrikstad ved at en gate er oppkalt

etter han i Fjeldstadværet på Østsiden.

1820-årene

Før 1830 begynner innsamlingene i Østfold å bli sparsomme. Professor i botanikk, Mathias Numsen Blytt (1789-1862), besøkte fylket vårt 19.-20., 28.-30. juli og fra 2.-8. august 1827 ifølge Wikstöm (1828) samt dato på Blytts herbariekollekter. Datering av Blytts innsamlinger er for øvrig vanskelig da han bare unntaksvis noterte dato på sine kollekt. Detaljopplysninger om slikt samlet han i sin originale interfolierte flora (innlagte blanke ark for notater) samt i sine feltbøker.

Det finnes også ett kollekt tolket til dato 1838 fra Østfold som trolig stammer fra M.N. Blytt, jfr. fjellrap *Poa alpina* hos Båtvik (1992). Blytt har imidlertid en innsamling av fjellrap fra "Fredriksstad" datert 7.1827 på samme kollekt som et funn av samme art fra Skien (HbO 152633). Tidligere var det ikke uvanlig at innsamlinger av samme art fra forskjellige steder ble montert på samme ark. Da skjønner vi at opplysninger om Østfoldbotanikk lett kan bli oversett da kollektet kan være sortert inn under andre fylker. Dagens dataregistrering innebærer også at slike miksete kollekter blir adskilt samt at materialet gjennomgår en revisjon for å sikre en mest mulig korrekt bestemmelse. Feil og misforståelser kan man imidlertid aldri sikre seg mot. Kan-

Fig. 2. Slik så Gunnerus' sirlige håndskrift ut. Datoen for innsamlingen må vi imidlertid til hans flora for å finne ut av. Foto: J. Ingar I. Båtvik

skje kan det ha skjedd en tolkningsfeil av Blytts fjellrapp-kollekt med tilhørende etikett fra 1838, eller en etikettombyting en eller annen gang, da jeg ikke har funnet annet belegg for at Blytt besøkte Østfold på denne tiden. Helt utelukket er det imidlertid ikke da veien fra Tøyen til Østfold ikke var lang. Da innsamlete gressarter i Østfold er under dataregistrering for tiden, er det ikke mulig å sjekke dette kollektet nærmere nå. Blytts innsamlinger er uansett blant de eldste kollekt fra fylket. Blytt nevner fylket vårt (Smaalenene) relativt hyppig i sin flora (Blytt 1861, Blytt & Blytt 1874, 1876). Han siterer da nøyaktig sin kilde, men et eventuelt tilhørende herbarie-eksemplar har oftest vært vanskelig å finne. Særlig interessante arter er Blytts førstefunn av myrflangre *Epipactis palustris* i Arekilen og gul hornvalmue *Glaucium flavum* fra Akerøy og Spjærøy, alle på Hvaler (Båtvik 1992).

Presten og naturforskeren, Søren Christian Sommerfelt (1794-1838), var sogneprest og botaniker i Ringeby. Han gjorde flere reiser i Norge hvor han samlet en mengde planter både karplanter og kryptogamer. Han besøkte også Østfold, men heller ikke han var nøye med å tidfeste sine belegg. Hans sønn, Christian Sommerfelt (1819-1903), har også belagt en rekke planter fra fylket i sin tid som sogneprest i Trøgstad, men hans innsamlinger er fra tidsrommet etter 1870. Faren, Søren Christian, samlet blant annet gul hornvalmue fra "Hvaløerne" og smalsøte fra Fredrikstad, men dato foreligger altså ikke. Innsamlingene må være gjort senest i 1838, hans dødsår. Kanskje var han med Mathias Numsen Blytt da gul hornvalmue ble påvist i Østfold på Akerøy og Spjærøy i 1827 ved siden av at han også besøkte Vestlandet dette år (Eckblad 1962). Blytt blir ansett som den første som samlet gul hornvalmue i fylket i 1827 (jfr. Båtvik 1992), men muligens var dette sammen med Søren Christian Sommerfelt. Det kan virke usannsynlig at Sommerfelts funn er eldre da hans navn ikke er nevnt i Blytts flora under omtalen av gul hornvalmue. Funnet av smalsøte er heller ikke enkelt å tidfeste. Det er Schübeler som anses som den

første som oppdaget denne arten i fylket i 1838 (Båtvik 1992). Sommerfelts udaterte belegg kan gjerne være eldre da han jo døde i 1838, og Eckblad (1962) forteller at de siste 10-11 år av sitt liv var Sommerfelt sterkt plaget av nervefeber (thyfoidefeber). Det er sannsynlig at det går an å finne ut når Sommerfelt var i Østfold, og om han var på tur med Blytt og Schübeler, men jeg har ikke lagt særlig arbeid i dette da det finnes eldre, daterte belegg fra fylket før Sommerfelts tid.

Perioden 1801-1820

Tidligere enn 1820 må vi ty mer og mer til litteraturen for å finne botanikere som kunne ha samlet noe i Østfold. Det er flere til dels betydelige naturforskere som besøkte fylket i det 18. århundre og så vidt inne på det 19., men enten er deres innsamlinger bortgjemt i egne avlukker, for dårlige for montering på dagens herbarieark, ikke daterte eller etiketterte, eller så er de rett og slett gått tapt. Det siste er vel i de fleste tilfeller riktig skulle jeg tro.

I 1807 reiste, senere professor i botanikk, Christen Smith (1785-1816), på en lengere reise i Norge sammen med blant andre botanikkprofessoren i København og mangeårig redaktør av Flora Danica, Jens Wilken Hornemann (1781-1860) (Dahl 1895:37). De besøkte også "Hvaløerne" hvor Smith noterte blant andre olavsstake *Moneses uniflora* ("Pyrola uniflora"), harerug *Bistorta viviparum* ("Polygon. vivipar.") og broddbergknapp *Sedum reflexum*. Ingen av disse opplysningene er merkelig nok nevnt i Blytts flora (Blytt 1861, Blytt & Blytt 1874, 1876) som tyder på at artslista til Smith var lite kjent. Dahl (1895:90) nevner også flere mer vanligere arter etter Hvaleroppholdet og legger til at disse opplysninger er funnet i brev form oppbevart på Botanisk Museum i København. Jeg har ikke klart å finne noe materiale som kan skrive seg fra denne turen, men en skal ikke se bort fra at det eksisterer. Mye av Smiths samlinger havnet i London, blant annet det meste av hans Afrikakollekter samlet på en tur hvor han for øvrig døde av malaria bare 31 år gammel (Dahl 1895:39). Jeg har

bare sporadisk fått sjekket Østfoldmateriale i London. Mest trolig er det lite å finne der uten at det finnes dubletter i Norge, men en skal ikke se helt bort fra at noe originalt materiale kan finnes fra denne tiden.

Den 12. mai 1808 kom dansken, Johan Anton Adrian Wolf(f) (1787-1867), til Kristiania i Norge for å tjenestegjøre som ”kompagni- og bataillonskirurg” i forsvaret (Dahl 1895:94). Han gjorde flere reiser i Norge hvor han samlet planter. I 1816 reiste han til Romsdalen og senere til Bergen som distrikslege. Flere av hans funn er meddelt professor J.W. Hornemann, og senere nevnt i Blytts norske flora. Wolf forteller i brev til Hornemann, faktisk datert 30. februar 1820 (bemerk datoen!) at han blant annet besøkte ”Schieberg i Smaalenene”. Herfra nevner han blant annet griseblad *Scorzonera humilis*, nevnt i Blytts flora (Blytt & Blytt 1874:616). Jeg har imidlertid ikke klart å finne noe herbariekollekt av griseblad fra Wolfs hånd, men hans oppdagelse skjedde trolig en gang mellom 1808 og 1816.

I Blytts flora (Blytt & Blytt 1876:1241) angis krattlodnegras *Holcus mollis* fra Svinesund med Wolf som kilde. Fægri (1960:75) antyder at dette må være landets eldste funn av arten gjort omkring 1810. Det er sannsynlig Fægri har rett i denne antagelse, men funnet duger ikke som fylkets eldste herbariekollekt da jeg ikke har klart å finne igjen Wolfs krattlodnegras i våre museer uten at jeg dermed har sagt at det ikke finnes. I Wolfs brev til Hornemann går det heller ikke fram at han samlet noe ved Svinesund, men han forteller at ”her opgives kun de Planter, hvilke jeg bestemt kjender, og hvorpaa de kan stole” (Dahl 1895:94).

I Blytts (1861:269) flora nevnes storak *Cladium mariscus* fra ”Skeeberg Præstegaard” med Wolf som kilde, men Blytt selv dro finnestedet i tvil i det han antok kollekten kunne stamme fra Danmark. Tidligere konservator Ove Dahl ved Botanisk Museum i Oslo antyder innsamlingen kan stamme fra Kristiansandskanten og dreie seg om en forveksling med Engelhart

opplysninger herfra (Dahl 1895:97). Mistanken skyldes at storak senere ble påvist med sikkerhet i dette området i 1873 såpass nær byen at Engelhart ”burde ha sett den” (Fægri 1960:51). Hans Engelhart (1775-1842) var sogneprest og senere stiftsprost på Sørlandet, men med stor interesse av botanikk. Han forlot Norge i 1822 for å ta i mot prestekall i Danmark hvor han bodde til sin død i 1842 (Wiberg 1870). I botanikeren Rickard Flors (1813:35) omtale av Engelharts botaniske virksomhet og i Dahls (1895) siterte brev fra Engelhart til J.W. Hornemann i Danmark, synes det ikke som om han besøkte Østfold. Han samlet imidlertid et stort herbarium på minst 450 arter fra Kristiansandsområdet i tiden 1804-1808. I Flors etterlatenskaper på Botanisk Museum i Oslo fantes en liste som Engelhart hadde laget over sine samlinger fra Kristiansand (Dahl 1895:4). I denne listen er ikke storak med. Det er derfor sannsynlig at Wolfs storak-kollekt stammer fra Danmark slik Blytt (1861:269) og senere Holmboe (1923:4) antyder (jfr. også Båtvik 1992).

Perioden 1780-1800

Sogneprest Peter Vogelius Deinboll (1783-1874) skriver i brev til professor J.W. Hornemann, datert 24. juli 1816, at han hadde med følgesvennen Christian Frederik Gottfried Bohr (1773-1832) på en botanisk reise til Vestlandet. Denne Bohr var egentlig organist, men hadde stor interesse av naturfagene. Han var musikk lærer i Halden fra 1790 og senere organist i Fredrikstad fram til 1797 hvor han så dro til Bergen (Dahl 1895:13). Ifølge Flor (1813:41) hadde Bohr samlet seg et herbarium som blant annet inneholdt de relativt uvanlige artene firling *Crassula aquatica* (”Tillaea”), gulltvetann *Lamiastrum galeobdolon* (”*Galeobdolon luteum*”) og tannrot *Cardamine bulbifera* (”*Dentaria bulbifera*”), alle langt vanligere på Østlandet enn på Vestlandet. Christen Smith, han som døde i Afrika, forteller i brev til Hornemann, datert 6. oktober 1812, at han gjennomgikk herbariet til Bohr i hans hjem i Bergen. Smith mente plantene var samlet i området omkring Bergen, men i samlingen fantes for eksem-

pel vasskryp *Peplis portula* ("Peplis P"), en art som ikke er kjent vestpå i det hele tatt. Det er derfor ikke usannsynlig at Bohr kunne ha samlet flere av sine kollektorer i den tiden han oppholdt seg i Østfold. I Blytts flora nevnes flere av Bohrs antatte Bergensfunn med en viss tvil, for eksempel firling ("*Bulliardia aquatica*") "oppgives for Bergen (Bohr if. Hornemann)" (Blytt & Blytt 1876:892) og gulltvetann ("*Lamium galeobdolon*") "den skal være fundet ved Bergen af Overlærer Bohr" (Blytt & Blytt 1874:739). Vasskryp er derimot ikke nevnt for Bergen i det hele tatt. Deler (hele?) av Bohrs samling ligger på Botanisk museum, Oslo da Blytt gjennomgikk den der uten å finne alle de oppgitte arter den skulle inneholde (Dahl 1895:58).

Jeg har ikke klart å finne udaterte gamle funn av vasskryp fra Østfold samlet av Bohr på Botanisk museum, Oslo. Det finnes imidlertid noe materiale fra Bohrs hånd på Botaniske museum, Oslo da det ligger en udatert kollekt av trådbregne *Pilularia globulifera* med stedsangivelse bare "Bergen". Trådbregne var nevnt i Smiths brev fra 1812 som en av plantene han så i Bohrs samling, for øvrig en art som ikke var kjent i Østfold på den tiden. Blytt (1861:33) nevner dette funnet med en viss tvil da han skriver at "efter Hornemann er den fundet ved Bergen af Boer". I floraens senere tillegg nevnes trådbregne fra Bergen, men med Koren som informant (Blytt & Blytt 1876:1238). Uansett sannsynlighet, forvekslinger, misforståelser eller tvilstilfeller så har jeg ikke klart å finne noe herbarieeksemplar fra Bohr sikkert samlet i Østfold.

Før 1780

Fra denne perioden finnes enkelte personer vi er sikre på samlet og beskrev planter fra Østfold. Den mest betydelige er prest, lokalhistoriker og naturforsker Jacob Nikolaj Wilse (1735-1801). Han skrev sitt berømte hovedverk "Physisk, oeconomisk og statistisk Beskrivelse over Spydeberg Præstegjeld og Egn i Aggershuus-Stift udi Norge" i 1779 med mange angivelser av planter fra området (Wilse 1779). Senere i 1791 kom før-

ste hefte av del I av "Topographisk Beskrivelse af Edsberg Præstegjeld". Del II ble fullført i 1796 (Wilse 1796), men noen del III, som Wilse også arbeidet med, ble aldri utgitt (Anker & Ljoså 1983). De fleste botaniske angivelser er rimeligvis fra indre deler av fylket hvor han tjenestegjorde som prest både i Spydeberg og i Eidsberg. Hans opplysninger skyldes i hovedsak egne naturfaglige studier, og en skal ikke undres over at en og annen feilopplysning forekommer med de mangelfulle hjelpemidler han rådde over.

Dessverre har det ikke lyktes å finne igjen noe ivaretatt materiale fra Wilses hånd i norske museer. Nå ville det ikke være usannsynlig at hans eventuelle samlinger kunne finnes i København da han hadde et nært samarbeid med biologer der. Dessuten hadde han slekt i Danmark (født på Jylland). En henvendelse dit i sakens anledning førte imidlertid heller ikke fram (B. P. Løfall meddelt). Personlig synes jeg det er merkelig at det ikke skal finnes noe materiale etter en så vidt betydelig naturforsker som Wilse i en eller annen bortgjemt nisje, helst i København, men så langt har det ikke lyktes å fremskaffe noe ivaretatt plantemateriale etter ham.

Samtidig, og til dels før Wilse, levde landets store naturforsker og biskop Johan Ernst Gunnerus (1718-1773). Ove Dahl har brukt mye tid på å fortelle om "Biskop Gunnerus's virksomhet fornemmelig som botaniker tilligemed en oversigt over botanikens tilstand i Danmark og Norge indtil hans død" i de mange artikler i det Kongelige norske Videnskabs Selskaps Skrifter i Trondhjem fra 1888-1911, jfr. Kleppa (1973:5). Her gjengis mange av Gunnerus' brev, de personer han brevvexlet med og mange av hans reiser og funn som til slutt førte fram til Norges første flora, Flora Norvegica i to bind (Gunnerus 1766, 1772). Bind II utkom egentlig i 1776 hvor det ble tilrettelagt av Gunnerus' brorsønn Niels Dorph Gunnerus etter sin onkels bortgang (Nordgård 1931:101). Denne floraen er vanskelig tilgjengelig da de få eksemplarer som finnes oppbevares nedlåst og er utilgjengelig for den alminnelig interesserte. Det ryktes også at flertallet av de

eksemplarer som finnes er så fillete eller inkomplette at de knapt er lesbare. Ved Vitenskapsmuseet i Trondheim finnes en fotokopi av floraen. Denne er også fillete, men stort sett lesbar. Gunnerus' flora mangler register og er derfor vanskelig å finne fram i. I floraen henvises til et stort tilhørende herbarium som i dag oppbevares i et eget avlukke ved museet i Trondheim. Ved siden av Hans Strøms moseherbarium, som også oppbevares i Trondheim, representerer disse to de eldste bevarte herbarier vi har i Norge (Eckblad 1983).

Som biskop reiste Gunnerus på visitasreiser hvor han samtidig samlet mye fra naturen. Hans bispedømme strakte seg fra Romsdalen i sør til Russegrensen i nord. Det er derfor ikke å vente at det finnes noe særlig fra Østfold etter Gunnerus. Jeg har sett etter Østfoldopplysninger i Gunnerus' flora uten at jeg skal påstå jeg har funnet alle i den relativt tungt tilgjengelige, latinske teksten. Jeg fant imidlertid to angivelser fra Østfold, begge fra Halden. Floraen angir hvilket herbariekollekt som hører til ved hjelp av et nummer. Jeg fikk tilgang på skapet med Gunnerusplanter i Trondheim for å lete etter de angitte nummer. Den første arten, en bjørnebærart *Rubus fruticosus*, nå oppdelt i flere taxa, fant jeg ikke igjen i herbariet, bare et tomt ark med nummeret på (Gunnerus 1772:17). Om denne er lagt andre steder, utlånt og ikke returnert eller oppspist av tyvbiller eller klannere i årenes løp, blir bare spekulasjoner. Jeg fant den i alle fall ikke.

Endelig et herbarieeksemplar

Den andre arten er malurt *Artemisia absinthium*, og kollektet finnes fortsatt (fig. 1). Den er oppmontert på et tykt, filtaktig papir med ujevne kanter og viser Gunnerus' sirlige håndskrift (fig. 2). I floraen finnes angivelse av finnested og dato: "*Artemisia absinthium. Habitat in norvegia australi; a me in dioecesi agershusiensi passim, copiosissimo vero omnium in cæmenterio antiqvo fridrichshaldensi, a. 1771, d. 23. aug. visa.*" (Gunnerus 1772:141). Dette betyr omtrent; "malurt, voksested i det sydlige Norge, overalt i Akers-

hus distrikt (stift), rikelig i en forkastet steinhaug i Halden, besøkte stedet 23. august 1771". Endelig en angivelse med tilhørende ivaretatt kollekt. Eldre kollekter enn denne har det ikke lyktes meg å finne.

Nå har det vært naturskildrere og samlere av ulikt format i Østfold før Gunnerus. For eksempel omtaler amtmann i Smålenene, Balthazar (Baltzer) Seckman (Sechmann) Fleischer (1703-1767), flere plantearter angivelig fra fylket (Fleischer 1745). For det første benyttes førinneiske navn på artene slik at det kan være tvil om hvilke arter som omtales. For det andre er det stor usikkerhet omkring hvorvidt funnene virkelig ble gjort i Norge da mange danske funn ofte er blandet med norske i gamle plantsamlinger, og for det tredje mangler som regel presise lokaliteter slik at en umulig kan sjekke forekomstene i felt. Nå er det sjelden disse eldgamle innsamlingene/angivelsene inneholder annet enn trivielle arter. Som kollekt betraktet er de derfor nærmest verdiløse utover deres antikvariske verdi knyttet til historie og alder.

En annen interessant naturskildrer er professor i teologi, naturhistoriker og litterat, Erik Pontoppidan (1698-1764). Han oppholdt seg i Østfold da han for eksempel var huslærer på Tomb Herregaard i tiden 1719-1720 under general Barthold Heinrichs von Lützows tid på Tomb (1701-1729) (Veum 1964:118, Båtvik 1996:455). I forkant av sine mange beskrivelser av natur- og kulturforhold i Norge (Pontoppidan 1752), er det rimelig å anta han hadde betydelige naturaliesamlinger. Felles for både Fleischer, Pontoppidan og eventuelt andre samtidige er at jeg ikke har klart å finne noe ivaretatt materiale etter dem. En skal imidlertid ikke se bort fra at noe kan finnes i de mange gjemmer av gammelt, mer eller mindre ugjennomgått, materiale i museene i København, Uppsala, Tyskland eller England. Gunnerus' malurt fra Halden fra 1771 kan således vise seg å ikke være fylkets eldste ivaretatte herbarieeksemplar, men slik ser det ut i dag.

Takksigelser

En takk sendes til min bror Svein Båtvik som gjorde meg oppmerksom på Gunnerus' angivelser fra Østfold i sin flora. En hjertelig takk også til Finn-Egil Eckblad for interessante samtaler omkring temaet, tips om litteratur, samt tillatelse til å benytte enkelte originale opplysninger og til Roger Halvorsen for litteratur fra Porsgrunnsområdet. Bjørn Petter Løfall fortjener også en takk for kontakt med Botanisk Museum i København og for kopier fra Norsk Biografisk Leksikon.

Litteratur

- Anker, Ø. & Ljoså, E. 1983. Jacob Nikolaj Wilse, s. 226-235 i: Anker, Ø. & Kaldhol, B. (red.) *Norsk Biografisk Leksikon XIX*. Aschehoug, Oslo.
- Arber, A. 1938. *Herbals, their origin and evolution*. 2. ed. Cambridge. XXIV + 326s.
- Blytt, A. & Blytt, M.N. 1874. *Norges flora*. 2.del:387-856. Christiania.
- Blytt, A. & Blytt, M.N. 1876. *Norges flora*. 3.del:857-1228 + Tillæg:1229-1348. Christiania.
- Blytt, M. N. 1861. *Norges flora* 1.deel:1-386. Christiania.
- Båtvik, J.I.I. 1992. Sjeldne, sårbare og hensynskrevende karplanter i Østfold. Oversikt over utvalgte arter med lokalitetsangivelser og litteraturreferanser. *Fylkesmannen i Østfold, miljøvern- og landbruksavd. Rapp. 6-1992*:1-261.
- Båtvik, J.I.I. 1996. Verdifulle kulturlandskap i Østfold. *Fylkesmannen i Østfold, miljøvern- og landbruksavd. Rapp. 9-1996*:1-712.
- Collett, R. 1868. Zoologiske botaniske Observationer fra Hvaløerne. *Nyt Mag. Naturv.* 15:1-84.
- Dahl, O. 1895. *Breve fra norske botanikere til prof. J.W. Hornemann*. Kristiania og København. 99s.
- DN 1992. Truete arter i Norge, Norwegian Red List. (Ø. R. Størkersen, red.). *Direktoratet for Naturforvaltning rapp. 1992-6*:1-89.
- Eckblad, F.E. 1962. Søren Christian Sommerfelt s. 196-199 i: Jansen, E. Jansen, J. Anker, Ø. & Bøe, G. (red.) *Norsk Biografisk Leksikon XIV*. Aschehoug, Oslo.
- Eckblad, F.E. 1983. Var et av verdens eldste herbarier norsk? *Blyttia* 41:125-127.
- Eckblad, F.E. 1986. 1600-talls herbarieplanter fra Porsgrunn bevart i Oxford. *Der elven slynger*. Årsskrift Porsgrunn Historielag.
- Eckblad, F.E. 1988. Molter som skjorbuksmiddel i skriftlige kilder. *Blyttia* 46(4):177-181.
- Eckblad, F.E. 1993. Rød møkkrose fra Porsgrunn til Oxford på 1600-tallet. *Listera* 8(1):20-23.
- Eckblad, F.E. & Sunding, P. 1987. Norske botaniske eksikater fra 1826 til i dag. *Blyttia* 45(3):109-115.
- Fleischer, B.S. 1745. *Beskrivelse over Det Smaalehnsche Amt*. Kjøbenhavn (Nytrykk Østfold Historielag 1985)
- Flor, M.R. 1813. *Bidrag til Kundskab om Naturvidenskabenes Fremskridt i Norge*. Indbydelsesskrift, Christiania Kathedralskole. Kristiania 58s.
- Fægri, K. 1960. *Coast plants. Maps of distribution of Norwegian vascular plants I*. Oslo. 134s.+ LIV kart.
- Gunnerus, J.E. 1766, 1772. *Flora Norvegica I-II*. Nidrosia et Hafnia.
- Hardeng, G. 1997. Voksesteder for finnmarks-pors Ledum palustre i Østfold. *Natur i Østfold* 16(1/2):34-41.
- Holmboe, J. 1923. Cladium mariscus R.Br. og dens utbredelse i Norge nu og i ældre tid. *Årb. Berg. Mus. Nat.vit. rekke* 2:1-16.
- Iversen, R. 1963. *Absalon Pederssøns Dagbok og Oration om Mester Gjeble*. Bergen.
- Kleppa, P. 1973. *Norsk botanisk bibliografi 1814-1964*. Universitetsforlaget. 334s.
- Lye, K.A. 1990. On extinct and supposed extinct vascular plant species in Norway. *Lidia* 2(4):113-163.
- Meyer, E.H.F. 1857. *Geschichte der Botanik 4*. Königsberg. VIII + 451s.
- Morton, A.G. 1981. *History of Botanical Science*. London. 474s.

- Nordgaard, O. 1926. Robert Collett, s. 121-124 i: Bull, E & Jansen, E. (red.) *Norsk Biografisk Leksikon III*. Aschehoug, Oslo.
- Nordgaard, O. 1931. Johan Ernst Gunnerus, s. 98-103 i: Bull, E. & Jansen, E. (red.) *Norsk Biografisk Leksikon V*. Aschehoug, Oslo.
- Nordhagen, R. 1952. Hans Christian Printz, s. 178-181 i: Brøgger, A.W. & Jansen, E. (red.) *Norsk Biografisk Leksikon XI*. Aschehoug, Oslo.
- Nordhagen, R. 1958. Frederik Christian Schübeler, s. 60-66 i: Jansen, E., Svendsen, P., Jansen, J. & Anker, Ø. (red.) *Norsk Biografisk Leksikon XIII*. Aschehoug, Oslo.
- Pontoppidan, E. 1752. *Det første forsøg paa Norges naturlige Historie I*. Kiøbenhavn.
- Skarpaas, O. 1999. Mathias og Axel Blytt. *Biolog* 17(3/4):56.
- Veum, J. 1964. Tomb Herregard. Litt om saga åt garden, s. 113-127 i: Veum, J. *Tomb Jordbruks-skole 1939-1964*. Jubileumsskrift. Lutherstiftelsen, Oslo.
- Wiberg, S.V. 1870. *Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie*. Odense.
- Wikström, J.E. 1828. Årsberättelser om framstegen uti botanik för år 1827:352-355. Kungl. Vetenskapsacademien. Stockholm.
- Wilse, J.N. 1779. *Physisk, oekonomisk og statistisk Beskrivelse over Spydeberg Præstegield og Egn i Aggershus Stift udi Norge*. Christiania. 588s+2 kart. (Nytrykk Halden 1920).
- Wilse, J.N. 1796. Beskrivelse over Spydeberg Præstegield og over Eidsberg Præstegield. *Topogr. Journ. for Norge 1791-1796*.

Vers først i april

Du må ikke komme hit ennå, linerle.
vi sliter med vinter og snø.
Og lerka ho hutrer fortvilt over jordet,
og ser verken strå eller frø.

Du må ikke synge så høyt ennå, svarttrost.
Hvert tre spriker nakent og bart.
Blant fonner av tung og våt snø uti skogen
er landet vårt slett ikke klart.

Du må ikke vente deg åpent vann ennå,
du spove på vei imot nord.
Du lokkes av lyset, du flyr imot håpet,
men her er det lite som gror.

Men gløden i måkenes skrik den er ny
der de svever på solhvite seil.
En hasselbusk støver fra blekgule rakler,
- det er kanskje jeg som tar feil?

Torunn Båtvik

6. april 2000